
Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 36 (2010)

Η ηγεμονία της Βραζιλίας στη Mercosur και στη Νότια Αμερική

Σωτήρης Πετρόπουλος

doi: [10.12681/hpsa.14508](https://doi.org/10.12681/hpsa.14508)

Copyright © 2017, Σωτήρης Πετρόπουλος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Πετρόπουλος Σ. (2017). Η ηγεμονία της Βραζιλίας στη Mercosur και στη Νότια Αμερική. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 36, 92-118. <https://doi.org/10.12681/hpsa.14508>

Η ΗΓΕΜΟΝΙΑ ΤΗΣ ΒΡΑΖΙΛΙΑΣ ΣΤΗ MERCOSUR ΚΑΙ ΣΤΗ ΝΟΤΙΑ ΑΜΕΡΙΚΗ

Σωτήρης Πετρόπουλος*

Η δημιουργία πλήθους περιφερειακών συνεργασιών κατά τη δεκαετία του 1990 δεν άφησε ανεπηρέαστη την περιοχή της Νότιας Αμερικής: στην προϋπάρχουσα Κοινότητα των Άνδεων θα έρθει να προστεθεί η ελπιδοφόρα και δυναμική Mercosur. Σε αυτό το νέο περιφερειακό σχήμα, η Βραζιλία, θα επιζητήσει έναν έντονα ηγετικό ρόλο βασισμένο στην οικονομική της ισχύ. Η αναμφισβήτητη οικονομική και εμπορική σημασία της βραζιλιάνικης αγοράς για τις υπόλοιπες χώρες της Mercosur αλλά και της Νότιας Αμερικής, θα της προσδώσει την απαραίτητη «σκληρή ισχύ» ώστε συχνά να κινητοποιεί τη Mercosur προς όφελός της. Στο επίπεδο της «ήπιας ισχύος», πάλι, η τάση απόρριψης του αμερικανικού μοντέλου οικονομικής ανάπτυξης ήδη από την αλλαγή της χιλιετίας καθώς και η αντιαμερικανική προδιάθεση της πλειονότητας των πληθυσμών της περιοχής, θα αποτελέσουν τα κυριότερα συνθετικά στοιχεία σε ιδεολογικό επίπεδο της περιφερειακής αυτής συνεργασίας. Μέσα σε ένα τέτοιο πλαίσιο, η ηγετική θέση της Βραζιλίας εντός της Mercosur φαίνεται να επηρεάζεται καθοριστικά από δύο ανεξάρτητες μεταβλητές: τον ρόλο των ΗΠΑ στην περιοχή και την ανερχόμενη Βενεζουέλα του Ούγκο Τσάβες.

Η λήξη του Ψυχρού Πολέμου και η κατάλυση του διπολισμού που αυτή επέφερε σε συνδυασμό με τη σταδιακή αποδυνάμωση της επιρροής των ΗΠΑ στην παγκόσμια πολιτική και οικονομική, κυρίως, σκηνή –ειδικά μετά την αλλαγή της χιλιετίας– έδωσαν το απαραίτητο περιθώριο σε χώρες, οι οποίες ανέκαθεν υπήρξαν περιφερειακά ισχυρές, να διαδραματίσουν σημαντικότερο ρόλο στην ευρύτερη γειτονιά τους. Η πορεία προς έναν πιθανό πολυπολικό κόσμο παρέχει σε κράτη τα οποία διαθέτουν στοιχεία «περιφερειακού» ηγεμόνα τη δυνατότητα να επηρεάζουν σε σημαντικό βαθμό τις γύρω τους χώ-

* Ο Σωτήρης Πετρόπουλος είναι Διδάκτορας του Τμήματος Γεωγραφίας του Χαροκόπειου Πανεπιστημίου και διδάσκει στο Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

ρες. Βεβαίως, αυτό ίσχυε και σε προηγούμενες δεκαετίες. Εκείνο το οποίο φαίνεται ότι σταδιακά άλλαξε είναι το εύρος δράσης των περιφερειακών κρατών-ηγεμόνων στο πλαίσιο του νέου διεθνούς πολιτικού σκηνικού. Χώρες με χαρακτηριστικά περιφερειακού ηγεμόνα είναι η Βραζιλία στη Νότια Αμερική, η Νότιος Αφρική στην υποσαχάρια Αφρική, παλαιότερα η Ινδονησία στη Νοτιοανατολική Ασία, η Ινδία σε μέρος της Νότιας Ασίας κ.λπ.

Η άσκηση επιρροής από τον περιφερειακό ηγεμόνα, αν και περισσότερο ελεύθερη σε εποχή πιθανής μετάβασης σε έναν πολυπολικό κόσμο, επηρεάζοταν και επηρεάζεται σε σημαντικό βαθμό τόσο από ενδοπεριφερειακές όσο και από εξωπεριφερειακές εξελίξεις. Οι πρώτες, βεβαίως, ως έναν βαθμό, μπορούν συνήθως να ελέγχονται από τον περιφερειακό ηγεμόνα, ενώ οι τελευταίες όχι.

Το άρθρο εξετάζει τον ρόλο της Βραζιλίας στην ευρύτερη περιοχή της Νότιας Αμερικής αλλά και, πιο συγκεκριμένα, στη Mercado Común del Sur [Mercosur].¹ Κεντρικό επιχείρημα αποτελεί η υπόθεση ότι ο ρόλος της Βραζιλίας στην περιοχή δεν δύναται να εξεταστεί σε βάθος χωρίς την αξιολόγηση δύο σημαντικών ανεξάρτητων μεταβλητών: του ρόλου των ΗΠΑ, από τη μια, και του ρόλου της Βενεζουέλας του Ούγκο Τσαίβες, από την άλλη. Καταλήγουμε δε στο συμπέρασμα ότι η επιρροή των ΗΠΑ στην περιοχή της Νότιας Αμερικής παραμένει σημαντική. Και αυτό γιατί, τελικά, ο εντεινόμενος αντιαμερικανισμός και η ώθηση που αυτός δίνει στον βασικότερο διεκδικητή της ηγεμονικής θέσης –τη Βενεζουέλα–, αποτελεί την κρισιμότερη παράμετρο για την ηγεμονία της Βραζιλίας.

Η επιλογή να εξεταστεί η συγκεκριμένη χώρα και η ευρύτερη περιοχή της Νότιας Αμερικής έγινε, αφενός, διότι αυτή σπάνια έχει αποτελέσει αντικείμενο μελέτης στην ελληνική βιβλιογραφία και, κατά δεύτερον, επειδή η Βραζιλία αποτελεί ένα από τα κλασικότερα παραδείγματα περιφερειακού ηγεμόνα παγκοσμίως. Συγκριτικά με τις υπόλοιπες χώρες, τόσο της Mercosur όσο και της Νότιας Αμερικής γενικότερα, διαθέτει την ισχυρότερη οικονομία, τη μεγαλύτερη αγορά αλλά και τον μεγαλύτερο πληθυσμό. Επιπρόσθετα, η οικονομία της είναι εν πολλοίς διεθνοποιημένη (πρόκειται για παγκόσμιο εξαγωγέα) ενώ, σε πολιτικό επίπεδο, αποτελεί βασικό ομιλητή σε διεθνή fora και οργανισμούς με σημαντική επιρροή. Ένας τρίτος λόγος για τον οποίο η Βραζιλία ελκύει το ερευνητικό ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι, αν και δραστη-

1. Η Mercosur αποτελεί το δεύτερο σχήμα περιφερειακής συνεργασίας στην περιοχή. Ιδρύθηκε το 1991 με αρχικά μέλη την Αργεντινή, τη Βραζιλία, την Ουρουγουάη και την Παραγουάη. Το σχήμα αυτό εξετάζεται λεπτομερώς σε επόμενη ενότητα.

ριοποιείται στη λεγόμενη «πίσω αυλή» των ΗΠΑ, έχει καταφέρει να αποτελέσει χώρα αναφοράς ως προς τις ενδοπεριφερειακές εξελίξεις.

Στο πρώτο μέρος του άρθρου αναλύεται η θεωρητική προσέγγιση βάσει της οποίας διαρθρώνεται η ανάλυση. Ακολούθως πραγματευόμαστε τη θέση της Βραζιλίας ως περιφερειακού ηγεμόνα στη Νότια Αμερική και, κυρίως, στη Mercosur. Στο τρίτο μέρος εξετάζεται ο αμερικανικός παράγοντας ως ένας από τους κυριότερους καταλύτες των εξελίξεων στην περιοχή. Οι εξελίξεις αυτές περιγράφονται διεξοδικότερα στην τέταρτη ενότητα, με έμφαση στην εμφάνιση της Βενεζουέλας ως διεκδικητή της ηγεμονίας στην περιοχή. Τέλος, στο πέμπτο και τελευταίο μέρος του άρθρου αναλύονται τα κύρια συμπεράσματα της έρευνας.

1. ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Ο τρόπος με τον οποίο το παγκόσμιο πολιτικό σύστημα είναι διαρθρωμένο και λειτουργεί αποτελεί ένα από τα κυριότερα πεδία έρευνας και ανάλυσης στον τομέα των πολιτικών επιστημών. Οι δρώντες εντός του συστήματος, οι αλληλεπιδράσεις μεταξύ συστήματος και δρώντων, η διάρκεια κάθε συστήματος στον χρόνο αποτελούν τα κύρια σημεία της ανάλυσης αυτής. Βέβαια, στην πορεία του χρόνου, οι ενεργά συμμετέχοντες στο όποιο σύστημα αλλάζουν, άλλοι μεταλλάσσονται ενώ προστίθενται νέοι. Έτσι, για παράδειγμα, η ανάδειξη του περιφερειακού επιπέδου ως σημαντικής παραμέτρου λειτουργίας του ευρύτερου παγκόσμιου συστήματος μπορεί να θεωρηθεί ως «νέα» εξέλιξη λόγω της εκ νέου δυναμικής που το φαινόμενο έχει αναπτύξει.

Αδιαμφισβήτητα, το φαινόμενο δημιουργίας περιφερειακών συνεργασιών έχει λάβει στις μέρες μας ευρύτατη έκταση σε παγκόσμιο επίπεδο, οι δε περιφερειακές συνεργασίες συνιστούν ένα επίπεδο πολιτικής διακυβέρνησης με αυξανόμενη σημασία.² Το γεγονός ότι οι ισχυρότερες χώρες του πλανήτη έχουν ενταχθεί σε *in situ* περιφερειακή συνεργασία και προωθούν μέρος της ατζέντας τους μέσω αυτής, φανερώνει το μέγεθος της σημασίας του φαινομένου αυτού σε παγκόσμιο επίπεδο: η Ευρωπαϊκή Ένωση, η Βορειοατλαντική Συμφωνία Ελεύθερου Εμπορίου [North Atlantic Free Trade Agreement - NAFTA] και η Mercosur είναι κάποιες μόνον από τις πολυάριθμες περιφερειακές συνεργασίες που έχουν δημιουργηθεί στον κόσμο –ο Παγκόσμιος Ορ-

2. M. Smith, «Regions and Regionalism», στο B. White - R. Little - M. Smith (επιμ.), *Issues in World Politics*, Palgrave, Basingstoke 2001, σ. 72-73.

γανισμός Εμπορίου έχει καταγράψει περισσότερες από 240 τέτοιες συνεργασίες, πράγμα που αποδεικνύει ότι, από ιστορική τουλάχιστον πλευρά, η σημασία τους στο παγκόσμιο πολιτικό σκηνικό βρίσκεται στο ζενίθ της.³

Η ιδιάζουσα σημασία του φαινομένου αυτού είχε και έχει ως αποτέλεσμα σειρά προσαθειών για την πληρέστερη κατανόησή του, τόσο αναφορικά με τη δημιουργία μιας περιφερειακής συνεργασίας –τι είναι αυτό που οδηγεί χώρες να εντάσσονται σε αυτή– όσο και σε επίπεδο εξελίξεων –πού, δηλαδή, μπορεί να οδηγήσει μια περιφερειακή συνεργασία.

Διάφορες θεωρητικές προσεγγίσεις, οι οποίες βασίζονται σε παραδοχές γενικών θεωριών Διεθνών Σχέσεων, όπως ο ρεαλισμός, ο κονστρουκτιβισμός κ.ά., έχουν επιχειρήσει να διερευνήσουν το φαινόμενο. Η αναζήτηση της αιτίας η οποία τείνει να οδηγεί γειτονικά, ως επί το πλείστον, κράτη να συνεργάζονται μεταξύ τους στη βάση μιας βαθμιαία εντεινόμενης περιφερειακής εμβάθυνσης, έχει οδηγήσει σε διάφορα και συχνά διαφορετικά συμπεράσματα. Πρέπει, βεβαίως, να τονιστεί ότι οι περισσότερες προσπάθειες θεωρητικής ανάλυσης της δημιουργίας σχημάτων περιφερειακής συνεργασίας επικεντρώνονται στη μελέτη ενός κυρίως τέτοιου σχήματος, της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Καθώς, όμως, τέτοια σχήματα συναντώνται πλέον σε ολόκληρο τον κόσμο και, ιδιαίτερα, στον αναπτυσσόμενο, η θεωρητική ανάλυση των τελευταίων αποκτά μεγαλύτερο ενδιαφέρον.

Η ύπαρξη ενός κράτους-περιφερειακού ηγεμόνα, για παράδειγμα, θα μπορούσε να αποτελεί μια *sine qua non* συνθήκη για τη δημιουργία μιας σταθερής περιφερειακής συνεργασίας, ειδικά στον αναπτυσσόμενο κόσμο. Το κράτος αυτό θα πρέπει να διαθέτει την απαραίτητη ισχύ ώστε να επηρεάζει σε ικανό βαθμό τους γείτονές του και, επιπρόσθετα, να θέλει να τη χρησιμοποιήσει.⁴ Η περιφερειακή υπεροχή του μπορεί να εντοπίζεται καθαρά σε θέματα «σκληρής ισχύος» [hard power] ή να επεκτείνεται και σε θέματα «ήπιας ισχύος» [soft power]. Σημειώνεται πως ο παραπάνω συλλογισμός εντάσσεται στο ευρύτερο πλαίσιο μιας ρεαλιστικής αντίληψης του κόσμου.

Όσον αφορά ειδικότερα τον αναπτυσσόμενο κόσμο, ο σχηματισμός μιας περιφερειακής συνεργασίας μπορεί να αποτελέσει το όχημα που θα οδηγήσει το κράτος-ηγεμόνα σε θέση αυξημένης ισχύος και επιρροής στο παγκόσμιο σύστημα. Αν και ο σχηματισμός μιας περιφερειακής συνεργασίας αποφέρει

3. Επίσημη ιστοσελίδα του World Trade Organization: www.wto.org.

4. J. Mittelman - R. Falk, «Global Hegemony and Regionalism», στο J. Mittelman, (επιμ.), *The Globalization Syndrome: Transformation and Resistance*, Princeton University Press, Princeton 2000, σ. 138-139.

αυξημένη διαπραγματευτική ικανότητα θεωρητικά σε όλα τα κράτη-μέλη της, το ισχυρότερο, περιφερειακά, κράτος φαίνεται να ισχυροποιείται ακόμα περισσότερο. Αυτό εν μέρει συμβαίνει γιατί έχει συχνά την πρωτοβουλία στο πλαίσιο της συνεργασίας. Χρησιμοποιεί, έτσι, την υπάρχουσα περιφερειακή ασυμμετρία ισχύος ώστε να ισχυροποιηθεί στην παγκόσμια πολιτική σκηνή όπου δεν αποτελεί πλέον ηγεμόνα, αλλά ένα μεσαίας ισχύος κράτος.⁵

Από την άλλη πλευρά, μια περιφερειακή συνεργασία μπορεί επιπρόσθετα να στηριχτεί στην υιοθέτηση μιας κοινής ταυτότητας από τον πληθυσμό της. Κοινές αρχές και αξίες διαμορφώνουν το κατάλληλο πλαίσιο συνεργασίας περιφερειακά, τόσο σε επίπεδο κρατών όσο και σε επίπεδο κοινωνιών/πολιτών.⁶ Κεντρικό ρόλο σε αυτήν την προσέγγιση διαδραματίζουν οι νόρμες [norms] –θα μπορούσαμε να τις ορίσουμε ως «την κατασταλαγμένη αναμενόμενη συμπεριφορά ή τρόπο συμπεριφοράς δρώντων οι οποίοι διαθέτουν κοινή ταυτότητα (άνθρωποι, ομάδες ανθρώπων, κράτη, οργανισμοί κ.λπ.).⁷ Κατ' επέκταση, η συγκεκριμένη παράμετρος της παρουσίας (ή, τελικά, της υιοθέτησης) κοινών αξιών και ιδεών-νορμών μπορεί να δρα συνδυαστικά με την ηγεμονική θέση ενός κράτους: τα ισχυρότερα κράτη μπορούν να οριοθετούν την ηγεμονική τους θέση μέσω και της προώθησης θέσεων, ιδεών και αξιών στα υπόλοιπα κράτη της περιφερειακής συνεργασίας. Αυτή η «κοινωνικοποίηση» [socialization] νορμών, την οποία ανέλυσαν οι Ikenberry & Kupchan στο άρθρο τους «Socialization and Hegemonic Power» (1990), μπορεί να λειτουργήσει ως πρόσθετο εργαλείο στην προσπάθεια του ηγεμόνα να διατηρήσει τον έλεγχο στη σφαίρα επιρροής του. Η συγκεκριμένη παραδοχή βασίζεται στο επιχείρημα ότι ο ηγεμόνας δεν μπορεί επ' άπειρον και συνεχώς να διατηρεί τον έλεγχο μέσα από πολιτικές εξαναγκασμού [coercion], καθώς ακόμα και αυτός υπόκειται σε περιορισμούς. Έτσι, το να διαμορφώνει τον τρόπο με τον οποίο λειτουργούν και αντιλαμβάνονται το εξωτερικό περιβάλλον τα άλλα κράτη, για παράδειγμα, δρα επικουρικά και προς όφελός του.

Οι Ikenberry & Kupchan έθεσαν τρεις προϋποθέσεις για την κοινωνικο-

5. D. Crone, «Does Hegemony Matter? The Reorganization of the Pacific Political Economy», *World Politics*, τόμ. 45, τχ. 4, 1993, σ. 504.

6. A. Hurrell, «Regionalism in Theoretical Perspective», στο L. Fawcett - A. Hurrell (επιμ.), *Regionalism in World Politics*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1995, σ. 65.

7. M. Finnemore - K. Sikkink, «International Norm Dynamics and Political Change», *International Organization*, τόμ. 52, τχ. 4, φθινόπωρο 1998, σ. 891 · R. Jepperson - Al. Wendt - P. Katzenstein, «Norms, Identity and Culture in National Security», στο P. Katzenstein (επιμ.), *The Culture of National Security*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 1996, σ. 54.

ποίηση των νορμών: η κοινωνικοποίηση συμβαίνει συχνά ύστερα από κρίσεις και πολέμους· η δεκτικότητα της τοπικής ελίτ είναι ιδιαίτερος σημαντικός και, τρίτον, η κοινωνικοποίηση των νορμών πρέπει να συνδυάζεται με πολιτικές εξαναγκασμού οι οποίες βασίζονται στην «υλική/σκληρή» ισχύ.⁸

Η ιδεολογική ηγεμονία, φυσικά, δεν μπορεί να υπάρξει από μόνη της και πρέπει να συνοδεύεται από σημαντική «υλική» ηγεμονία.⁹ Βασικό δε χαρακτηριστικό για την υποστήριξη της ηγεμονικής θέσης ενός κράτους μπορεί να θεωρηθεί το ενδεχόμενο αυτή να συνοδεύεται από σημαντική ασυμμετρία ισχύος [material power] ανάμεσα στο κράτος-ηγεμόνα και στα υπόλοιπα κράτη.

Αναντίρρητα, το στοιχείο της κοινωνικοποίησης νορμών είναι ιδιαίτερος σημαντικό για τη νομιμοποίηση του κράτους-ηγεμόνα. Η εν λόγω νομιμοποίηση, η οποία δεν μπορεί να αποτελέσει προϊόν κυρώσεων και απειλών, είναι απαραίτητη για τη μείωση του κόστους και την παράταση της διατήρησης του ελέγχου της παγκόσμιας/περιφερειακής τάξης μέσω της επιτυχούς προώθησης ιδεών και νορμών από τον ηγεμόνα προς τα δευτερεύοντα κράτη.¹⁰

Στο σημείο αυτό πρέπει να τονιστεί ότι, όταν αναφερόμαστε στους περιφερειακούς ηγεμόνες, δεν πρέπει να θεωρούμε το κυρίαρχο επίπεδο δράσης τους, το περιφερειακό, ως απόλυτα αποκομμένο από το διεθνές. Με άλλα λόγια, ένας περιφερειακός ηγεμόνας μπορεί να επηρεάζει σημαντικά τη «γειτονιά» του στηριζόμενος στην ασυμμετρία ισχύος που υπάρχει ανάμεσα σε αυτόν και τις γειτονικές χώρες τόσο σε επίπεδο υλικό όσο και ιδεολογικό, αλλά το διεθνές περιβάλλον, ειδικά στην εποχή της παγκοσμιοποίησης, αποτελεί κρίσιμο παράγοντα επιρροής.

Έτσι, ένας παγκόσμιος ηγεμόνας, το ίδιο το παγκόσμιο πολιτικό σύστημα ή ακόμα και διεθνείς οργανισμοί μπορούν, ως έναν βαθμό, να επηρεάζουν τα τεκταινόμενα σε μια περιοχή του κόσμου. Όσον αφορά τις νόρμες, όταν μία γίνει ευρέως αποδεκτή στο παγκόσμιο επίπεδο όπως, λόγου χάριν, η ισότητα των δύο φύλων ή το δημοκρατικό πολίτευμα ως η βέλτιστη μορφή εθνικής πολιτικής οργάνωσης κ.ά., η επιρροή που ασκείται στις περιφέρειες αλλά και τα έθνη-κράτη για την αποδοχή και την υιοθέτησή της είναι σημαντική.¹¹

8. J. Ikenberry - Ch. Kupchan, «Socialization and hegemonic power», *International Organization*, τόμ. 44, τχ. 3, 1990, σ. 283-284.

9. D. Lake, «Leadership, Hegemony, and the International Economy: Naked Emperor or Tattered Monarch with Potential?», *International Studies Quarterly*, τόμ. 37, τχ. 4, 1993, σ. 469-470.

10. J. Ikenberry - Ch. Kupchan, «Socialization and hegemonic power», *ό.π.*, σ. 288-289.

11. M. Finnemore - K. Sikkink, «International Norm Dynamics and Political Change», *ό.π.*, σ. 901-902.

Συνοψίζοντας, μπορεί να επισημανθεί πως η μοναδικότητα των νεοφιλελεύθερων οικονομικών πολιτικών ως το βέλτιστο όχημα για την επίτευξη ταχύρρυθμης οικονομικής ανάπτυξης αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα μιας νόρμας η οποία, υποστηριζόμενη από τη μοναδική πλέον υπερδύναμη, τις ΗΠΑ, και διάφορους διεθνείς οργανισμούς, όπως το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, διαδόθηκε ταχύτατα στις δεκαετίες του 1980 και 1990. Η υιοθέτηση της από τα περισσότερα κράτη της Νότιας Αμερικής, όπως θα αναλυθεί σε επόμενη ενότητα, βασίστηκε στην ιδεολογική ηγεμονία των Ηνωμένων Πολιτειών και μόνο σε δεύτερο επίπεδο αποτέλεσε επίτευγμα της ιδεολογικής ηγεμονίας κάποιου περιφερειακού ηγεμόνα.

2. Η ΒΡΑΖΙΛΙΑ, Η MERCOSUR ΚΑΙ Η ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΝΟΤΙΑΣ ΑΜΕΡΙΚΗΣ

Η Βραζιλία αποτελεί, αναμφισβήτητα, το ισχυρότερο και μεγαλύτερο κράτος της Mercosur αλλά και της Νότιας Αμερικής. Είναι η πολυπληθέστερη και η πλέον οικονομικά εύρωστη χώρα της περιοχής: έκταση περισσότερα από 8,5 εκατομμύρια τετραγωνικά χιλιόμετρα, ανθρώπινο δυναμικό 196 εκατομμυρίων και ΑΕΠ 1.665 τρις δολαρίων (πρόβλεψη 2008), ενώ η βιομηχανία της συνεισφέρει το 40% του συνολικού ΑΕΠ.

Τα μεγέθη αυτά ώθησαν από νωρίς τη Βραζιλία να καταλάβει κεντρική θέση στα τεκταινόμενα της περιοχής. Ο δε πρωταγωνιστικός της ρόλος διαφαίνεται έντονα και στη δημιουργία και προώθηση ενός σχήματος περιφερειακής συνεργασίας στο οποίο η ίδια είναι μέλος, τη Mercosur. Η δημιουργία της αλλά και οι προσπάθειες επέκτασής της σε ολόκληρη τη Λατινική Αμερική έχουν αποδοθεί από πολλούς στον ηγεμονικό ρόλο τον οποίο επιθυμεί να διαδραματίσει η Βραζιλία σε αυτό που θεωρεί «ενδοχώρα» της.¹²

Πιο συγκεκριμένα, κατά την πρόσφατη ιστορία της περιοχής και, κυρίως, από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 οπότε και παρατηρείται μια σταδιακή εγκαθίδρυση δημοκρατικών πολιτευμάτων στις περισσότερες χώρες της Νότιας Αμερικής, η Βραζιλία διεκδικεί έναν ολοένα και κεντρικότερο ρόλο στις εξελίξεις –αρχικά τις οικονομικές– στην περιοχή. Πρέπει στο σημείο αυτό να επισημανθεί ότι, μέχρι και τα μέσα του 20ού αιώνα, η πορτογαλόφωνη Βραζιλία ήταν σχετικά απομονωμένη από τις γειτονικές της χώρες και, μάλιστα, διατηρούσε εχθρικές σχέσεις με τη μεγαλύτερη από αυτές, την Αργεντινή.

12. A. Malamud, «Mercosur Turns 15: Between Rising Rhetoric and Declining Achievement», *Cambridge Review of International Affairs*, τόμ. 18, τχ. 3, 2005, σ. 425.

Πιο συγκεκριμένα, τα δύο κράτη, αν και δεν έφτασαν ποτέ σε σημείο σύρραξης, συντηρούσαν αμείωτο έναν ανταγωνισμό ο οποίος κορυφώθηκε με την επιδίωξη και των δύο να αποκτήσουν πυρηνικά όπλα.¹³

Δύο εξελίξεις, κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980, διαμόρφωσαν ένα λιγότερο ανταγωνιστικό περιβάλλον το οποίο, τελικά, επέφερε την ομαλοποίηση και τη μετέπειτα σύσφιξη των σχέσεων της Βραζιλίας με τις γειτονικές της χώρες και ιδιαίτερα με την Αργεντινή.

Η πρώτη αφορά την αποκέρση των οικονομικών πολιτικών των προηγούμενων χρόνων οι οποίες σχετίζονταν με την επίτευξη αυτάρκειας και την υποκατάσταση των εισαγωγών. Έκτοτε όλες οι χώρες της περιοχής υιοθέτησαν βαθμιαία φιλελεύθερες πολιτικές οικονομικής ανάπτυξης. Η αλλαγή αυτή αποδείχθηκε πολύ σημαντική για τη Βραζιλία γιατί, καθώς διέθετε τη μεγαλύτερη οικονομία και τη μεγαλύτερη αγορά της περιοχής, η σημασία της αυξανόταν κατακόρυφα. Η βαρύτητά της ως εξαγωγικός προορισμός διευκόλυνε τη βελτίωση των σχέσεων της τελευταίας με άλλες χώρες της Νότιας Αμερικής και ιδιαίτερα με τις γειτονικές της: την Αργεντινή, την Ουρουγουάη και την Παραγουάη.¹⁴

Η δεύτερη εξέλιξη σχετίζεται με την ανατροπή των αυταρχικών/απολυταρχικών πολιτευμάτων στις περισσότερες χώρες της περιοχής. Η εγκαθίδρυση δημοκρατικών πολιτευμάτων σε αυτές προσέφερε ένα ακόμη πεδίο συνεργασίας μεταξύ τους, καθώς το πολιτικό τοπίο σε όλες τις χώρες ήταν έως τότε σχετικά εύθραυστο. Η ενδυνάμωση των σχέσεων μεταξύ νεοσύστατων δημοκρατιών θεωρήθηκε χρήσιμη επιλογή για την ενίσχυση και προστασία τους.¹⁵ Έτσι, οι χώρες της περιοχής βελτίωσαν τις μεταξύ τους σχέσεις στη βάση της αμοιβαίας προστασίας των νεοσύστατων πολιτευμάτων τους. Η πολιτική αυτή βούληση επιβεβαιώθηκε και από τους στόχους της νεοσύστατης Mercosur, όπως θα αναλυθεί παρακάτω.

Οι δύο αυτές κεντρικές ενδοπεριφερειακές εξελίξεις βελτίωσαν σημαντικά τους όρους συνεργασίας της Βραζιλίας με τους γείτονές της. Η διάθεση μά-

13. P. Cammack, «MERCOSUR: From Domestic Concerns to Regional Influence», στο G. Hook - I. Kearns (επιμ.), *Subregionalism and World Order*, McMillan Press, Λονδίνο 1999, σ. 109.

14. L. Manzetti, «The Political Economy of Mercosur», *Journal of Interamerican Studies and World Affairs*, τόμ. 35, τχ. 4, 1994, σ. 109.

15. K. Kaltenthaler - O.F. Mora, «Explaining Latin American economic integration: the case of Mercosur», *Review of International Political Economy*, τόμ. 9, τχ. 1, Μάρτιος 2002, σ. 8. Ειδική μνεία στην προστασία των δημοκρατικών πολιτευμάτων γίνεται στο Πρωτόκολλο της Ushuaia, 1998.

λιστα για μια εντατικοποίηση των επαφών και συνομιλιών μεταξύ της τελευταίας με την Αργεντινή και, ακολούθως, την Ουρουγουάη και την Παραγουάη, προσέλαβε μια πιο θεσμοθετημένη μορφή μέσω της ίδρυσης ενός σχήματος περιφερειακής συνεργασίας, της Mercosur.

Δεδομένης της στροφής των τεσσάρων αυτών κρατών προς οικονομικές πολιτικές νεοφιλελεύθερου χαρακτήρα (κατά τα πρότυπα της «Συναίνεσης της Ουάσιγκτον» [Washington Consensus]) καθώς και της επικράτησης σε αυτά δημοκρατικών καθεστώτων, το 1991 πλέον οι συνθήκες ήταν ώριμες ώστε να προχωρήσουν στη δημιουργία της δεύτερης περιφερειακής συνεργασίας στην περιοχή με τους ακόλουθους αρχικούς στόχους:¹⁶

- μια αυτοματοποιημένη, βαθμιαία και συνεχή φιλελευθεροποίηση του εμπορίου μεταξύ των μελών της
- την εφαρμογή ενός προκαθορισμένου κοινού εξωτερικού δασμολογίου (CERT)
- τον συντονισμό των μακροοικονομικών πολιτικών και
- τη λήψη μιας σειράς (24) ειδικών μέτρων για συγκεκριμένους ευαίσθητους τομείς όπως, για παράδειγμα, οι αυτοκινητοβιομηχανίες.

Η Νοτιότερη Κοινή Αγορά [Mercado Común del Sur-Mercosur], όπως ονομάστηκε, ιδρύθηκε με την υπογραφή της Συνθήκης της Asunción (1991) και αφορούσε αρχικά 210 εκατομμύρια άτομα σε έκταση 14 εκατομμυρίων τετραγωνικών χιλιομέτρων. Με την είσοδο της Χιλής και της Βολιβίας, το 1996, ως συνδεδεμένα κράτη [associate members], ο Νότιος Κώνος [South Cone] της Λατινικής Αμερικής βρέθηκε υπό την εποπτεία ενός ενιαίου περιφερειακού σχήματος.

Παράλληλα, οι συμφωνίες του 2003 και 2004 μεταξύ της Mercosur και της άλλης περιφερειακής συνεργασίας της Νότιας Αμερικής, της Συμφωνίας των Άνδεων [Andean Pact - CAP]¹⁷ για στενότερη συνεργασία αύξησε τα συνδεδεμένα μέλη της Mercosur με την προσχώρηση στην τελευταία της Κολομβίας, του Εκουαδόρ, του Περού και της Βενεζουέλας. Η επέκταση του οργανισμού συνεχίστηκε με την είσοδο του Μεξικού ως «παρατηρητή» και με στόχο να αποτελέσει και αυτό συνδεδεμένο μέλος, την αίτηση εισόδου της Βενεζουέλας ως πλήρους μέλους στις 4 Ιουλίου 2006 και, τέλος, με την εκκίνηση της διαδικασίας πλήρους ένταξης της Βολιβίας. Με αυτά τα δεδομέ-

16. Συνθήκη της Asunción, 1991.

17. Η Συμφωνία των Άνδεων είναι η παλιότερη περιφερειακή συνεργασία της Νότιας Αμερικής –ιδρύθηκε το 1969. Μετά την αποχώρηση της Βενεζουέλας, περιλαμβάνει τέσσερα κράτη-μέλη: Βολιβία, Εκουαδόρ, Κολομβία και Περού.

να, η Mercosur είναι πλέον μια περιφερειακή ένωση 264 περίπου εκατομμυρίων κατοίκων ενώ, αθροιστικά, οι οικονομίες που την αποτελούν διαθέτουν συνολικό ΑΕΠ που ξεπερνά τα 2.300 δις δολάρια.

Παράλληλα, όμως, με το εμπορικό και οικονομικό σκέλος της συνεργασίας των τεσσάρων ιδρυτικών μελών και αργότερα και των υπολοίπων, η Mercosur έθεσε ως επιπλέον στόχο την προάσπιση –των αδύναμων τότε– δημοκρατικών καθεστώτων. Χαρακτηριστικό είναι το ακόλουθο απόσπασμα του Πρωτοκόλλου της Ushuaia (24 Ιουλίου 1998): «...εάν διαταραχθεί η δημοκρατική τάξη σε ένα κράτος μέλος [...] τα υπόλοιπα κράτη-μέλη προωθούν συμβουλευτικές διαδικασίες...».

Η δημιουργία της Mercosur, αν και κατά βάση αποτέλεσε κοινή πρωτοβουλία της Αργεντινής και της Βραζιλίας, στην πορεία των χρόνων ισχυροποίησε ακόμα περισσότερο την ηγεμονική θέση της τελευταίας έναντι των άλλων κρατών-μελών. Η κατάργηση των εμπορικών εμποδίων μεταξύ τους δημιούργησε μια βαθμιαία αυξανόμενη εξάρτηση των οικονομιών των υπολοίπων κρατών της Mercosur από τη βραζιλιάνικη αγορά, καθώς σταδιακά εδραιώθηκε ως ο πρώτος ή δεύτερος κυριότερος εξαγωγικός προορισμός. Κατά έναν τρόπο, η δημιουργία της Mercosur έμελλε να λειτουργήσει ως καταλύτης ο οποίος δραστικά θα οδηγούσε στην πρόοδο των οικονομιών της περιοχής στη βραζιλιάνικη οικονομία.¹⁸

Η συγκεκριμένη εξέλιξη έγινε ιδιαίτερος αισθητή όταν, το 1999, η Βραζιλία αποφάσισε να εφαρμόσει προστατευτικές πολιτικές υπέρ της εθνικής της οικονομίας. Παρότι πήρε αυτές τις αποφάσεις λόγω των προβλημάτων τα οποία αντιμετώπιζε η οικονομία της, οι αντιδράσεις από τα υπόλοιπα κράτη-μέλη της Mercosur, τα οποία έμοιαζαν να φοβούνται τον αντίκτυπο των βραζιλιάνικων μέτρων στις εξαγωγές τους και τις εθνικές τους οικονομίες, υπήρξαν έντονες. Ειδικά η Αργεντινή προχώρησε άμεσα στη λήψη οικονομικών μέτρων για την προστασία της εθνικής της οικονομίας.¹⁹

Βέβαια, το εν λόγω αρνητικό κλίμα στις σχέσεις μεταξύ των κρατών-μελών της Mercosur αλλά και, εν γένει, των κρατών της Νότιας Αμερικής, αποτέλεσε προϊόν των διαδοχικών οικονομικών κρίσεων οι οποίες έπληξαν αναπυσοσόμενες, κυρίως, χώρες από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 και ύ-

18. A. Bevilaqua - M. Catena - E. Talvi, «Integration, Interdependence and Regional Goods: An Application to Mercosur», *Economía*, τόμ. 2, τχ. 1, 2001, σ. 160.

19. A. Malamud, «Presidentialism and Mercosur: A Hidden Cause for a Successful Experience», στο F. Laursen (επιμ.), *Comparative Regional Integration, Theoretical Perspectives*, Ashgate, Surrey 2003, σ. 68.

στερα. Η νομισματική κρίση του Μεξικού το 1994, η ασιατική οικονομική κρίση το 1997-1998 και η κατάρρευση της ρωσικής οικονομίας το 1998 δημιούργησαν ένα κλίμα ανησυχίας στην αναπτυσσόμενη Νότια Αμερική. Η έλευση αυτής της «επιδημίας» οικονομικών κρίσεων στην περιοχή και, πιο συγκεκριμένα, στη Βραζιλία το 1999 διατάραξε σημαντικά τις τοπικές οικονομίες αλλά και τις διακρατικές σχέσεις. Η σημαντική διασύνδεση των οικονομιών της περιοχής και ειδικά των κρατών της Mercosur με αυτή της Βραζιλίας, εμπάθινε τις πολιτικές προοπτικές καθώς κάθε κράτος επιδίωκε πρωτίστως να προστατέψει την εθνική του οικονομία.²⁰ Αναμφίβολα δε, η επόμενη κατά σειρά οικονομική κρίση στην περιοχή, εκείνη της Αργεντινής το 2001, δημιούργησε περαιτέρω προβληματισμό στα κράτη της περιοχής και ενέτεινε τις προοπτικές μεταξύ των μελών της Mercosur.

Γίνεται, λοιπόν, φανερό ότι, ειδικά από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 και έπειτα, η Βραζιλία απέκτησε σταδιακά μια πολύ σημαντική θέση στην περιοχή της Νότιας Αμερικής. Η δημιουργία ενός σχήματος περιφερειακής συνεργασίας μάλιστα, της Mercosur, της προσέδωσε ακόμα σημαντικότερο ρόλο, καθώς η κατάργηση των δασμολογικών εμποδίων προς τη βραζιλιάνικη αγορά επέφερε την εξάρτηση των άλλων οικονομιών από αυτή. Οι οικονομίες της Αργεντινής, της Παραγουάης και της Ουρουγουάης, επί παραδείγματι, είναι πλέον ιδιαίτερα ευαίσθητες στην ισοτιμία του βραζιλιάνικου ρεάλ, καθώς μια υποτίμησή του (όπως στην περίπτωση του 1999) σημαίνει υψηλότερο ανταγωνισμό στη διάθεση των προϊόντων τους, τόσο στη βραζιλιάνικη όσο και στις τοπικές τους αγορές. Η οικονομική αυτή αλληλεξάρτηση της Mercosur και της Νότιας Αμερικής εν γένει με τη Βραζιλία προσέδωσε στην τελευταία χαρακτηριστικά περιφερειακού ηγεμόνα.

3. Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΩΝ ΗΠΑ ΣΤΗΝ ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΒΡΑΖΙΛΙΑΣ

Οι Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής από πολύ νωρίς (1823) είχαν εντάξει ολόκληρη την αμερικανική ήπειρο στη σφαίρα επιρροής τους. Το Δόγμα Μονρόε ήταν ενδεικτικό της αντιμετώπισης της Αμερικής ως ενιαίου ζωτικού χώρου των ΗΠΑ, απόρροια της οποίας ήταν ο χαρακτηρισμός της Νότιας Αμερικής ως «πίσω αυλής» τους. Αδιαμφισβήτητα, λοιπόν, οι Ηνωμένες

20. A. Bevilaqua - M. Catena - E. Talvi, «Integration, Interdependence and Regional Goods: An Application to Mercosur», *ό.π.*, σ. 160.

Πολιτείες ως παγκόσμια υπερδύναμη συνέβαλαν και εξακολουθούν να συμβάλλουν δραστικά στις εξελίξεις στην περιοχή.

Δεν υπάρχει αμφιβολία πως οι ΗΠΑ διαδραμάτισαν σημαίνοντα ρόλο σχεδόν σε ολόκληρη την ιστορία των κρατών της αμερικανικής ηπείρου. Χαρακτηριστικά είναι τα «σκοτεινά» σημεία της εγκαθίδρυσης και, κυρίως, της διατήρησης δικτατορικών καθεστώτων κατά το σχετικά πρόσφατο παρελθόν σε πολλές χώρες της Λατινικής Αμερικής, τα οποία ενίσχυσαν μια παραδοσιακά αντιαμερικανική στάση των τοπικών κοινωνιών. Αυτή η στάση, όπως θα αναλυθεί παρακάτω, θα αποτελέσει έναν από τους βασικότερους εξωτερικούς παράγοντες επηρεασμού των ισορροπιών εντός της Νότιας Αμερικής.

Εν τούτοις, χάριν οικονομίας, η ιστορική αναδρομή του ρόλου της Ουάσιγκτον στη Νότια Αμερική θα περιοριστεί στα γεγονότα των τελευταίων 15 περίπου ετών. Αναφορικά με την πορεία της Mercosur, οι ΗΠΑ αποτελούν αρχικά σημαντική παράμετρο κλυδωνισμού του περιφερειακού εγχειρήματος, κατόπιν όμως εξελίσσονται σε παράγοντα ισχυροποίησης και μετεξέλιξής του. Σημαντικό σημείο αναφοράς για την επιρροή των Ηνωμένων Πολιτειών στην περιοχή αποτελεί ο επανακαθορισμός της εξωτερικής οικονομικής και εμπορικής πολιτικής τους από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 και ύστερα. Ο κυριότερος υπέρμαχος των γύρων εμπορικών διαπραγματεύσεων σε παγκόσμιο επίπεδο, έπειτα από τις δυσκολίες ολοκλήρωσης του Γύρου της Ουρουγουάης, υιοθέτησε έκτοτε μια πολιτική υπέρ μιας πολυδιάστατης στρατηγικής απελευθέρωσης του εμπορίου και εξαπλώσης των νεοφιλελεύθερων οικονομικών πολιτικών. Πλέον οι ΗΠΑ επιδιώκουν τους ανωτέρω στόχους τους και με δράσεις/συμφωνίες στο διμερές και περιφερειακό επίπεδο.²¹

Έτσι, την περίοδο μετά το 1995 αρχίζει να διαμορφώνεται μια συγκροτημένη βούληση της Ουάσιγκτον, μέσω της NAFTA, για τη δημιουργία μιας ζώνης ελεύθερου εμπορίου που να περικλείει ολόκληρη την αμερικανική ήπειρο, την Περιοχή Ελεύθερου Εμπορίου της Αμερικής [Free Trade Area of the Americas - FTAA]. Η πρωτοβουλία αυτή άρχισε να εξελίσσεται από το 1994 και απέκτησε ιδιαίτερη σημασία από το 1999 και ύστερα, ασκώντας πίεση στα κράτη της Νότιας Αμερικής γενικά και της Mercosur ειδικότερα. Η πίεση αυτή οφειλόταν στο γεγονός ότι οι στόχοι της FTAA βασιζόνταν σε ένα νεοφιλελεύθερο μοντέλο ανάπτυξης του οποίου η αποδοχή στις χώρες της Νότιας Αμερικής είχε αρχίσει να μειώνεται, ειδικά από την αλλαγή της χιλιετίας και έπειτα.

21. S. Breslin - R. Higgott, «Studying Regions: Learning from the old, Constructing the new», *New Political Economy*, τόμ. 5, τχ. 3, 2000, σ. 337-339.

Η νέα αυτή πολιτική των ΗΠΑ δημιούργησε τελικά τις κατάλληλες προϋποθέσεις ώστε τα κράτη της Νότιας Αμερικής και, ιδιαίτερα, η Βραζιλία να αρχίσουν να λειτουργούν λιγότερο υποτακτικά στα κελεύσματα του παγκόσμιου ηγεμόνα. Η άποψη ότι οι προτάσεις των ΗΠΑ δεν μπορούν να γίνονται αυτόματα δεκτές χωρίς να έχει προηγηθεί η διευκρίνιση πολλών σημείων τους, άποψη την οποία προέβαλλε η Βραζιλία, έδωσε το έναυσμα στα περισσότερα κράτη της Νότιας Αμερικής και ειδικά στα μέλη της Mercosur να υιοθετήσουν αυστηρή στάση απέναντι στη μοναδική παγκόσμια υπερδύναμη.²²

Η έκφραση της συγκεκριμένης άποψης από τη Βραζιλία αποτελεί ένα πρώτο δείγμα πολιτικής ηγεμονίας στον χώρο της Νότιας Αμερικής –έως τότε η Βραζιλία ήταν ενδεχομένως σημαντική χώρα για τους γείτονές της αλλά η σημασία της εκφραζόταν μόνο με οικονομικούς και εμπορικούς όρους. Η «κόντρα» της με τις ΗΠΑ αποτέλεσε τελικά τη βάση ώστε να γίνει πιο ενεργή η ηγεσία της στις χώρες της Νότιας Αμερικής και στο πολιτικό πεδίο.

Στο σημείο αυτό πρέπει, ωστόσο, να τονιστεί ότι, σε επίπεδο σχημάτων περιφερειακής συνεργασίας, οι στόχοι της FTAA ήταν παρόμοιοι με τα υφιστάμενα επιτεύγματα της Mercosur: απόλειψη των εμπορικών εμποδίων για πλήθος προϊόντων και πιθανή υιοθέτηση κοινού εξωτερικού δασμολογίου μελλοντικά. Σε ένα τέτοιο περιβάλλον, η ανολοκλήρωτη –ακόμα– προσπάθεια περιφερειακής εμβάθυνσης των κρατών-μελών της Mercosur δεν θα είχε ουσιαστικό λόγο ύπαρξης. Το γεγονός αυτό πρόσφερε επιπλέον λόγους στα κράτη-μέλη της Mercosur και, ειδικά, στη Βραζιλία να κρατήσουν στάση αναμονής και διαπραγμάτευσης απέναντι στην πρόταση των ΗΠΑ, ενώ παράλληλα έδωσε νέα πνοή στη διαδικασία περιφερειακής ολοκλήρωσης του νοτιότερου κώνου της αμερικανικής ηπείρου.²³

Ιστορικά, η Περιοχή Ελεύθερου Εμπορίου της Αμερικής εμφανίστηκε σαν ιδέα στα μέσα της δεκαετίας του 1990, μετά την επιτυχή δημιουργία της NAFTA στη Βόρεια Αμερική. Οι συνομιλίες για τη δημιουργία μιας περιοχής ελεύθερου εμπορίου που θα κάλυπτε όλη την αμερικανική ήπειρο ξεκίνησαν στις 18-19 Απριλίου 1998, στο Σαντιάγο της Χιλής, στο πλαίσιο της Συνόδου Κορυφής της Αμερικής.

22. Χαρακτηριστική της στάσης της Βραζιλίας απέναντι στο ζήτημα της FTAA είναι η ομιλία του υπουργού Εξωτερικών Αμορίμ στις 4 Οκτωβρίου 2003 στο Rio Branco Institute στη Βραζιλία –www.mre.gov.br/ingles/politica_externa/discursos/discurso_detalhe3.asp?ID_DISCURSO=2281.

23. L. Mera, «Explaining Mercosur's Survival: Strategic Sources of Argentine-Brazilian Convergence», *Journal of Latin American Studies*, τόμ. 37, 2005, σ. 129-130.

Η πρώτη πρόταση, την οποία προώθησαν οι ΗΠΑ, κινούνταν στη λογική των συνομιλιών σε διμερές επίπεδο, με τις Ηνωμένες Πολιτείες ως εκπρόσωπο της NAFTA να διαπραγματεύεται με τις υπόλοιπες χώρες. Με βάση αυτή τη λογική η FTAA θα ήταν μια προέκταση της NAFTA και θα αναπαρήγαγε τους κανονισμούς της σε ολόκληρη πλέον την αμερικανική ήπειρο. Η δεύτερη πρόταση, την οποία προώθησε η Βραζιλία και κατ' επέκταση η Mercosur, βασιζόταν στη λογική των διαπραγματεύσεων μεταξύ των ήδη υφιστάμενων περιφερειακών οργανισμών (NAFTA, Andean Pact, Mercosur κ.λπ.). Με βάση αυτή τη λογική, η FTAA θα ήταν προϊόν των προτάσεων όλων των κρατών της αμερικανικής ηπείρου.²⁴ Η προσπάθεια της Βραζιλίας και, γενικότερα, της Mercosur να αποφευχθούν οι διμερείς διαπραγματεύσεις, οφειλόταν στον φόβο ότι σε αυτές καμία χώρα, μόνη της, δεν θα μπορούσε να αντισταθεί στις πιέσεις των ΗΠΑ,²⁵ χαρακτηριστικό παράδειγμα των οποίων ήταν οι όροι με τους οποίους εντάχθηκε στη NAFTA το Μεξικό.

Τελικά, οι ΗΠΑ υποχώρησαν: υιοθέτησαν την πρόταση της Mercosur και αποδέχθηκαν να διεξαχθούν οι διαπραγματεύσεις στο πλαίσιο των υφιστάμενων περιφερειακών οργανισμών.²⁶ Με αυτή της νίκη, η Mercosur ενίσχυσε το γόπητρό της στην αμερικανική ήπειρο –πλέον χώρες όπως η Παραγουάη είχαν τη δυνατότητα να εκφράζουν τις απόψεις τους και αυτές να εισακούονται μέσω του οργανισμού. Η Βραζιλία, από την πλευρά της, κατάφερε να προβληθεί ως ο αδιαμφισβήτητος ηγέτης της Νότιας Αμερικής και ως το αντίπαλο δέος των ΗΠΑ,²⁷ ενώ παράλληλα αναζωπυρώθηκε το ενδιαφέρον της για την εμβάθυνση του οργανισμού αλλά και οι φιλοδοξίες της για την ανάληψη ενός ρόλου που θα ήταν πολύ περισσότερο ηγετικός.²⁸

Είναι προφανές, λοιπόν, από τα προαναφερθέντα ότι ένας από τους βασικούς καταλύτες για τις εξελίξεις στη Mercosur αλλά και την ενεργοποίηση της Βραζιλίας στο να διαδραματίσει ηγετικό ρόλο και στο πολιτικό πεδίο, αποτέλεσε η πρωτοβουλία των ΗΠΑ για την FTAA.

24. M.E. Carranza, «Mercosur and the end game of the FTAA negotiations: challenges and prospects after the Argentine crisis», *Third World Quarterly*, τόμ. 25, τχ. 2, 2004, σ. 321.

25. N. Philips, «Hemispheric integration and subregionalism in the Americas», *International Affairs*, τόμ. 79, τχ. 2, 2003, σ. 341.

26. M.E. Carranza, «Mercosur and the end game of the FTAA negotiations: challenges and prospects after the Argentine crisis», *ό.π.*, σ. 321-323.

27. Στο ίδιο, σ. 322.

28. S. Burges, «Without Sticks or Carrots: Brazilian Leadership in South America During the Cardoso Era, 1992-2003», *Bulletin of Latin American Research*, τόμ. 25, τχ. 1, 2006, σ. 28-29.

Παρά την αναγνωρισιμότητα, όμως, που η επιτυχία αυτή προσέδωσε στην ίδια τη Mercosur, το μέλλον της θα ήταν αβέβαιο μετά τη δημιουργία της FTAA. Για τον λόγο αυτόν, ο οργανισμός έλαβε συγκεκριμένες πρωτοβουλίες για την ενδυνάμωση και αναβάθμισή του. Και παρότι, τελικώς, η διαδικασία δημιουργίας της FTAA ανεστάλη υπό το βάρος των δυσκολιών που προέκυψαν στις διαπραγματεύσεις το 2005,²⁹ η πίεση που δημιουργήθηκε από το ενδεχόμενο δημιουργίας της, προώθησε σε μεγάλο βαθμό την εξωτερική ατζέντα της Mercosur.

Με σκοπό την ενίσχυση της ενότητάς της και τη δημιουργίας εναλλακτικών επιλογών ώστε η FTAA να μην αποτελέσει μονόδρομο, οι σχέσεις της με τις άλλες χώρες της Νότιας Αμερικής ενισχύθηκαν. Σε πρώτο στάδιο, τέθηκε ως προτεραιότητα η περιφερειακή ενοποίηση της Νότιας Αμερικής (αρχικά με την πρόταση δημιουργίας της South American Free Trade Area - SAFTA και, από τον Μάιο του 2008, της Unión de Naciones Suramericanas - UNASUR), προκειμένου αυτή να μπορέσει να διαπραγματευτεί καλύτερα με τη NAFTA για την FTAA.³⁰ Επιπρόσθετα, με βάση την πολιτική δημιουργίας εναλλακτικών επιλογών, καλλιεργήθηκαν οι σχέσεις με την Ευρωπαϊκή Ένωση με σκοπό την υπογραφή μιας εμπορικής συμφωνίας μεταξύ των δύο περιφερειακών οργανισμών.³¹ Παράλληλα, προωθήθηκε η σταδιακή επέκταση του οργανισμού και στην υπόλοιπη Λατινική Αμερική, μια διαδικασία που άρχισε να υλοποιείται από το 2003. Τα πρώτα αποτελέσματα αυτής της πρωτοβουλίας έχουν ήδη διαφανεί καθώς όλα τα κράτη-μέλη της Συμφωνίας των Άνδεων έχουν περιληφθεί ως συνδεδεμένα μέλη στη Mercosur, το Μεξικό έχει αποκτήσει την ιδιότητα του παρατηρητή και η Βενεζουέλα υπέβαλε αίτηση ένταξης στη Mercosur ως πλήρες μέλος.

Αναντίρρητα, η πολιτική των ΗΠΑ υπέρ της δημιουργίας της FTAA η οποία θα βασιζόταν στο νεοφιλελεύθερο μοντέλο ανάπτυξης καθώς και υπέρ

29. Η διάσκεψη των κρατών της Αμερικής τον Δεκέμβριο 2005 ολοκληρώθηκε με την απόφαση να τερματιστεί η διαδικασία δημιουργίας της FTAA και την απόφαση των ΗΠΑ να συνεχίσουν την πρωτοβουλία τους μέσω της υπογραφής συμφωνιών δημιουργίας ζωνών ελεύθερου εμπορίου με κάθε μία χώρα της Λατινικής Αμερικής ξεχωριστά.

30. N. Phillips, «Governance after financial crisis», στο S. Breslin - Ch.W. Hughes - N. Phillips - B. Rosamond (επιμ.), *New Regionalism in the Global Political Economy: Theories and Cases*, Routledge, Λονδίνο 2002, σ. 77.

31. Είναι χαρακτηριστικό ότι η πρόδος που συντελείται στις συζητήσεις μεταξύ Mercosur και Ε.Ε. είναι άμεσα συνυφασμένη με την πορεία των διαπραγματεύσεων της Βραζιλίας και της Mercosur με τις ΗΠΑ σχετικά με τη δημιουργία της FTAA. A. Klom, «Mercosur and Brazil: a European perspective», *International Affairs*, τόμ. 79, τχ. 2, 2003, σ. 356.

της υπογραφής διμερών συμφωνιών ελεύθερου εμπορίου, δημιούργησαν κινητικότητα στην περιοχή της Νότιας Αμερικής. Παράλληλα, η προσπάθεια επιβολής νεοφιλελεύθερων οικονομικών πολιτικών από τις Ηνωμένες Πολιτείες και η άρνηση της αδιαπραγμάτευτης αποδοχής τους αρχικώς από τη Βραζιλία αλλά και από τις τοπικές κοινωνίες αποτέλεσε την πλατφόρμα πάνω στην οποία δημιουργήθηκε μια νέα κοινή συνισταμένη για τα κράτη της Mercosur και τους πολίτες τους και όχι μόνο. Ενώ κατά τη δημιουργία της, η οικονομική ανάπτυξη μέσα από φιλελεύθερες οικονομικές πολιτικές και η προστασία της δημοκρατίας αποτέλεσαν τους κύριους ενοποιητικούς παράγοντες του περιφερειακού εγχειρήματος της Mercosur, το τέλος της δεκαετίας του 1990 κατέστησε και τους δύο ανεπίκαιρους.

Πλέον μπορούμε να αναφερόμαστε σε νέες κοινές αξίες και μια αναδυόμενη ιδεολογική ηγεμονία της Βραζιλίας, η οποία καθορίστηκε με βάση την αντίθεσή της στις ΗΠΑ και στο νεοφιλελεύθερο μοντέλο ανάπτυξης. Το νέο αυτό εγχείρημα ευνοήθηκε εκτός των άλλων και από την απογοήτευση της πολιτικής ελίτ της Αργεντινής από τη στάση της Ουάσιγκτον κατά την οικονομική κρίση του 2001. Πιο συγκεκριμένα, μετά την αρνητική στάση των Ηνωμένων Πολιτειών στο θέμα της έκτακτης εξωτερικής χρηματοδότησής της Αργεντινής με σκοπό αυτή να ξεπεράσει την οικονομική κρίση της περιόδου 2001-2002, η ελκυστικότητα της εντατικότερης πρόσδεσης στις ΗΠΑ και τη NAFTA μειώθηκε αισθητά.³²

Έτσι, η διάθεση συνεργασίας με τις Ηνωμένες Πολιτείες μειώθηκε συνολικά σε ολόκληρη τη Νότια Αμερική αλλά κυρίως στα κράτη-μέλη της Mercosur, τα οποία επέδειξαν μια προτίμηση για εμβάθυνση της μεταξύ τους συνεργασίας. Αντιθέτως, η πλειονότητα των κρατών του άλλου σχήματος περιφερειακής συνεργασίας, της Συμφωνίας των Άνδεων, προχώρησε στη σύναψη εμπορικών συμφωνιών με την Ουάσιγκτον. Στο πλαίσιο αυτής της εξέλιξης, δύο χώρες της Συμφωνίας των Άνδεων, η Βενεζουέλα και η Βολιβία, στράφηκαν προς τη Mercosur ακολουθώντας μια πολιτική εντεινόμενης συνεργασίας με τις χώρες εκείνες στις οποίες λάμβανε χώρα μια «αριστερή» στις εθνικές πολιτικές σκηνές τους.

32. M.E. Carranza, «Mercosur and the end game of the FTAA negotiations: challenges and prospects after the Argentine crisis», *ό.π.*, σ. 326.

4. Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΗΣ ΒΕΝΕΖΟΥΕΛΑΣ ΣΤΗΝ ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΒΡΑΖΙΛΙΑΣ

Σε αυτό το μεταβαλλόμενο περιβάλλον, όπου η εμπιστοσύνη στις αναπτυξιακές δυνατότητες του νεοφιλελεύθερου οικονομικού μοντέλου είχε αρχίσει να κλονίζεται, μια χώρα σχετικά αφανής έως τότε, η Βενεζουέλα, άρχισε να συγκεντρώνει το περιφερειακό αλλά και το παγκόσμιο ενδιαφέρον –και αυτό οφείλεται πρωτίστως στην εκλογή στην προεδρία της χώρας, το 1998, του Ούγκο Τσάβες.

Η δυναμική προσωπικότητά του σε συνδυασμό με τους πύρινους λόγους του ενάντια στις ΗΠΑ και στο καπιταλιστικό μοντέλο οικονομικής ανάπτυξης αλλά και τα πολυάριθμα προγράμματα παροχής βοήθειας σε φτωχούς στη Βενεζουέλα και αλλού –ακόμα και στις Ηνωμένες Πολιτείες– έφεραν τον Τσάβες στο προσκήνιο της δημοσιότητας. Μάλιστα, η επιτυχής απόκρουση του πραξικοπήματος εναντίον του το 2002, ισχυροποίησε την εξουσία του στο εσωτερικό της χώρας. Τα εκπληκτικά εκλογικά αποτελέσματα που τον διατηρούν κάθε φορά στην εξουσία (63% στις εκλογές του 2006) σε συνδυασμό με τους σημαντικούς οικονομικούς πόρους που οφείλονται στην εκμετάλλευση των τεράστιων αποθεμάτων πετρελαίου της χώρας αλλά και στη μεγάλη άνοδο της τιμής του διεθνώς, προσφέρουν στον Τσάβες τη δυνατότητα να επιτυγχάνει αναβάθμιση του βιοτικού επιπέδου των πολιτών της Βενεζουέλας και φιλική προσκείμενων κρατών. Ταυτόχρονα δε προκαλεί και κατηγορεί τις ΗΠΑ αλλά και μεγάλες πολυεθνικές επιχειρήσεις για εκμετάλλευση των φτωχών του κόσμου.³³

Η αριστερή στροφή της Βενεζουέλας δεν είναι η μόνη στην περιοχή· οι πόροι ωστόσο από τις εξαγωγές πετρελαίου και η δυναμική προσωπικότητα του προέδρου της ασκούν όλο και μεγαλύτερη γοητεία σε όσους δυσαρρυστούν από τις επιπτώσεις των νεοφιλελεύθερων οικονομικών πολιτικών. Ο Τσάβες συνδέει απόλυτα τον καπιταλισμό και τον τρόπο λειτουργίας των πολυεθνικών επιχειρήσεων με τις Ηνωμένες Πολιτείες και συνδυάζει τη θέση αυτή με τη δαιμονοποίηση του παρεμβατισμού των τελευταίων στα εσωτερικά της Νότιας Αμερικής. Η έξοδος από τη, φιλοαμερικανική κατά τον Τσάβες, Συμφωνία των Άνδεων και η αίτηση προσχώρησης της Βενεζουέλας στη Mercosur αποτελεί ένα ακόμα δείγμα της αντιαμερικανικής στροφής της

33. S. Christensen, «The influence of nationalism in Mercosur and in South America-can the regional integration project survive?», *Revista Brasileira de Política Internacional*, τόμ. 50, τχ. 1, 2007, σ. 142.

χώρας υπό την καθοδήγηση του αριστερού Προέδρου της.³⁴

Η απήγηση, λοιπόν, της ρητορικής της Βραζιλίας και, λίγο αργότερα, της Βενεζουέλας μεγεθύνθηκε καθώς αυξανόταν παράλληλα και η δυσαρέσκεια για το νεοφιλελεύθερο μοντέλο οικονομικής ανάπτυξης: σταδιακά δε διαμορφώθηκε ένα γενικευμένο ρεύμα υπέρ μιας πολιτικής αλλαγής. Το ρεύμα αυτό βασίστηκε σε μεγάλο βαθμό στη δυναμική των κοινωνικών κινημάτων της περιοχής. Πιο συγκεκριμένα, ολόκληρη η Νότια Αμερική χαρακτηριζόταν παλαιότεν από δραστήρια κοινωνικά κινήματα αριστερού χαρακτήρα τα οποία, κατά περιόδους, διαδραμάτιζαν πρωταγωνιστικό ρόλο στα τεκταινόμενα. Αυτό σημαίνει ότι υπήρχαν ήδη οι κατάλληλες «δομές» ώστε οι κοινωνίες να μπορούν να αντιδράσουν σε πολιτικές που δεν τις ευνοούσαν. Η συγκεκριμένη δε περίοδος, από το 2002 και ύστερα, χαρακτηρίζεται ως η τρίτη ιστορικά αναγέννηση του αριστερού αυτού ρεύματος στις νοτιοαμερικανικές κοινωνίες.³⁵

Επιπρόσθετα, η αρνητική άποψη των τοπικών κοινωνιών αλλά και των περισσότερων κυβερνήσεων της Νότιας Αμερικής για τις ΗΠΑ θα ενδυναμώσει την ιδεολογική ηγεμονία της Βραζιλίας. Έρευνες της κοινής γνώμης στα κράτη-μέλη της Mercosur, για παράδειγμα, ανέδειξαν την έντονη αντιπάθεια των πολιτών τους για τις Ηνωμένες Πολιτείες.³⁶ Αυτή η αρνητική άποψη σχετίζεται και με την πολιτική βούληση της Ουάσιγκτον να προωθήσει τη δημιουργία της παναμερικανικής περιοχής ελεύθερου εμπορίου (FTAA) κατά τα πρότυπα της NAFTA, προσπάθεια στην οποία αντιστάθηκαν τα μέλη της Mercosur, με πρωταγωνίστρια τη Βραζιλία, επιτυγχάνοντας να ακυρώσουν την προσπάθεια δημιουργίας μιας τέτοιας ζώνης με τις συγκεκριμένες αρχές. Καθώς η διαμάχη βασίστηκε στην προβολή και υπεράσπιση συγκεκριμένων αρχών από κάθε πλευρά (οικονομικός φιλελευθερισμός από τις ΗΠΑ, κοινωνικές πολιτικές από τις χώρες του Νότου) οδήγησε σε περαιτέρω κινητοποίηση των πολιτών της Νότιας Αμερικής κατά του «πρεσβευτή» των νεοφιλελεύθερων οικονομικών πολιτικών, διευκολύνοντας έτσι ακόμα περισσότερο την πολιτική στροφή της περιοχής προς τα αριστερά.³⁷

34. K. Bolduc, «Venezuela's First Meeting as Mercosur Member Begins Today», *Council of Hemispheric Affairs*, 20 Ιουλίου 2006.

35. E. Sader, «Taking Lula's Measure», *New Left Review*, τχ. 33, 2005, σ. 60.

36. J. Anchieta Neves - L. Stocco - S. Da Silva, «Is Mercosur an optimum currency area?», *MPRA Paper No. 2758*, 2007, σ. 4.

37. N. Yeates - B. Deacon, «Globalism, Regionalism and Social Policy: framing the debate», *UNU-CRIS Occasional Papers*, 0-2006/6, σ. 4.

Παράλληλα, η μονομέρεια και, συχνά, η επιθετικότητα στην άσκηση εξωτερικής πολιτικής από την πλευρά των Ηνωμένων Πολιτειών, μετά την τρομοκρατική επίθεση του 2001 και την ενεργοποίηση της νεοσυντηρητικής πτέρυγας των Ρεπουμπλικάνων, σε συνδυασμό με τις συνεχόμενες οικονομικές κρίσεις (εθνικές, περιφερειακές και παγκόσμιες) διαμόρφωσαν, στην αρχή της νέας χιλιετίας, το ιδεολογικό πλαίσιο στους κόλπους της Mercosur και όχι μόνο.

Επιπρόσθετα, η Βραζιλία, φυσικός γιγάντης της περιοχής και του περιφερειακού εγχειρήματος, εντατικοποίησε την προβολή ιδεών που σχετίζονται με την κοινωνική δικαιοσύνη και την απόρριψη της «Συναίνεσης της Ουάσιγκτον». Και σε αυτή την προσπάθεια δεν ήταν μόνη καθώς και η Βενεζουέλα του Τσάβες προωθούσε τις δικές της, όπως προαναφέρθηκαν, ριζοσπαστικότερες απόψεις. Μάλιστα, με τον τρόπο αυτόν, δημιουργήθηκε και ένας υποβόσκων ιδεολογικός ανταγωνισμός μεταξύ των δύο κρατών ο οποίος, εν πολλοίς, διατηρείται έως τις μέρες μας.

Η Βραζιλία αποτελεί, αναμφίβολα, τη χώρα που βρίσκεται κοντύτερα στον ορισμό του περιφερειακού ηγεμόνα, τουλάχιστον όσον αφορά τον τομέα της «σκληρής ισχύος». Η πρωτοκαθεδρία της βασιλεύει κυρίως στην οικονομία της. Χωρίς να είναι υπερβολικά ισχυρή και παρά τα αρκετά οικονομικά προβλήματα, αποτελεί τη σημαντικότερη αγορά της Νότιας Αμερικής. Διαθέτει μια αρκετά αναπτυγμένη βιομηχανική παραγωγή και έναν πολύ σημαντικό εξαγωγικό κλάδο ο οποίος στηρίζει την οικονομία της. Παράλληλα, η εσωτερική της αγορά είναι η τρίτη μεγαλύτερη της αμερικανικής ηπείρου, αμέσως μετά από εκείνες των ΗΠΑ και του Καναδά. Βάσει του ΑΕΠ της, κατέχει τη δέκατη θέση παγκοσμίως (στοιχεία 2007).

Είναι λογικό, λοιπόν, οι γείτονές της να επιδιώκουν να προσεταιριστούν τη Βραζιλία, αποβλέποντας στην απρόσκοπτη πρόσβαση των προϊόντων τους στην πολύ μεγάλη –για τα δεδομένα της περιοχής– αγορά της. Ιδιαίτερα αν συγκρίνει κανείς τη Βραζιλία με την Παραγουάη ή την Ουρουγουάη προκύπτει εμφανέστατα η διαφορά οικονομικής ισχύος μεταξύ τους. Έτσι, το διαπραγματευτικό «χαρτί» της μεγάλης αγοράς έχει ευνοήσει τη Βραζιλία στο να αποσπά παραχωρήσεις από τις γειτονικές της χώρες.

Η οικονομική ισχύ της Βραζιλίας γίνεται ακόμα πιο έκδηλη αν λάβει κανείς υπόψη του τη σημασία που έχουν οι διασκέψεις του G-20, του οποίου είναι μέλος, τα τελευταία χρόνια όσον αφορά τη διαχείριση των παγκόσμιων οικονομικών προβλημάτων (π.χ. παγκόσμια οικονομική κρίση 2007-2008). Επιπρόσθετα, η Βραζιλία είναι ένα από τα μέλη του Διεθνούς Νομισματικού Τα-

μείου που προσέφεραν πρόσθετη χρηματοδότηση προς το Ταμείο με αντάλλαγμα περισσότερα «δικαιώματα ψήφου» [voting rights].³⁸

Αν και η Νότια Αμερική υπήρξε κατά τις πρόσφατες δεκαετίες μία από τις πλέον ειρηνικές περιοχές του πλανήτη, η στρατιωτική ισχύς της Βραζιλίας μπορεί να δώσει πρόσθετα στοιχεία για τον ηγεμονικό χαρακτήρα της χώρας. Μετά την απόρριψη από την Αργεντινή και τη Βραζιλία των σχεδίων για απόκτηση πυρηνικών όπλων που είχαν καταστρώσει τα δικτατορικά καθεστώτα του παρελθόντος, η στρατιωτική ισχύς των κρατών της Λατινικής Αμερικής διαμορφώνεται από τις συμβατικές δυνάμεις που διαθέτουν. Τα στοιχεία που προσφέρονται περισσότερο για αντιπαραβολή είναι οι στρατιωτικοί προϋπολογισμοί που γνωστοποιούνται από τα κράτη και ο αριθμός στρατιωτικού προσωπικού που διαθέτουν. Η Βραζιλία, και στα δύο αυτά μεγέθη, διαθέτει μια υπεροχή, η οποία δεν δύναται να ανατραπεί από τα άλλα κράτη-μέλη της Mercosur, ούτε καν αθροιστικά.

Πιο συγκεκριμένα, η Βραζιλία διέθεσε το 2008 για στρατιωτικούς σκοπούς σχεδόν 24 δις δολάρια, κατατασσόμενη έτσι δέκατη τρίτη (13η) παγκοσμίως με βάση τις στρατιωτικές της δαπάνες όταν η αμέσως επόμενη χώρα-μέλος της Mercosur, η Αργεντινή, κατατάχθηκε τριακοστή πέμπτη (35η) με 4,3 δις δολάρια.³⁹ Ακόμα πιο συντριπτική είναι η εικόνα όσον αφορά στα διαθέσιμα στρατεύματα (ενεργός και εφεδρικός στρατιωτικός πληθυσμός): η Βραζιλία (με 1.687.600 άτομα) βρίσκεται στη δέκατη θέση παγκοσμίως σε σύγκριση με την Αργεντινή (119.040 άτομα) και τη Βενεζουέλα (114.300 άτομα) που κατέχουν την 71η και την 73η θέση.⁴⁰

Στον πολιτικό τομέα πάλι, η Βραζιλία διαθέτει μια ισχυρή εικόνα στο εξωτερικό καθώς διατηρεί μια διεκδικητική εξωτερική πολιτική η οποία την έχει φέρει αντιμέτωπη (πάντα σε συνασπισμό με άλλες αναπτυσσόμενες χώρες) με τα αναπτυγμένα δυτικά κράτη σε πολλά φορα. Η στάση της τόσο στις κατά καιρούς εμπορικές διαπραγματεύσεις, όπου νγήθηκε του συνασπισμού υπέρ των συμφερόντων των αναπτυσσόμενων κρατών (βλ. π.χ. G-20), όσο και στις συζητήσεις σχετικά με τη δημιουργία της FTAA, την έχουν αναδείξει σε ισχυρό πόλο της Λατινικής Αμερικής και, εν πολλοίς, ρυθμιστή των εξελίξεων σε περιφερειακό επίπεδο. Ταυτόχρονα, λόγω του μεγέθους της και της διεκδικητικής εξωτερικής της πολιτικής (θέματα εμπορίου, διεκδίκηση μόνι-

38. IMF Press Release No. 10/418, 5 Νοεμβρίου 2010, www.imf.org/external/np/sec/pr/2010/pr10418.htm.

39. CIA Factbook 2007.

40. Center for Strategic and International Studies, 2006.

μης θέσης στο Συμβούλιο Ασφαλείας του ΟΗΕ κ.λπ.), αποτελεί τον βασικό «συνομιλητή» της περιοχής με τον αναπτυσσόμενο κόσμο, πράγμα που, φυσικά, έχει αναδείξει ακόμα περισσότερο τον ηγεμονικό περιφερειακό της ρόλο. Εύλογα, λοιπόν, συμπεραίνει κανείς πως τα γειτονικά κράτη συνασπίζονται με τη Βραζιλία επιδιώκοντας να γίνουν αποδέκτες μέρους της πολιτικής και οικονομικής ισχύος που αυτή αντιπροσωπεύει στο παγκόσμιο σύστημα.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα της δυναμικής της εξωτερικής πολιτικής αποτελεί η απόπειρά της, μαζί με την Τουρκία, να επιλύσουν το πρόβλημα των πυρηνικών του Ιράν. Η σχετική τριμερής συμφωνία προέβλεπε ότι η Τεχεράνη θα παρέδιδε για φύλαξη στην Άγκυρα μια μεγάλη ποσότητα πυρηνικού υλικού και ως αντάλλαγμα θα έπαιρνε από τη διεθνή κοινότητα μια μικρότερη ποσότητα εμπλουτισμένου ουρανίου για τις πυρηνικές της εγκαταστάσεις· η δε Βραζιλία θα λειτουργούσε ως εγγυήτρια για την τήρηση της συμφωνίας. Παρότι το σχέδιο αυτό δεν ευοδώθηκε, συνιστά μια ένδειξη για τον ρόλο που διεκδικεί η Βραζιλία στο διεθνές προσκήνιο.⁴¹

Τόσο η δημιουργία της ίδιας της Mercosur, όσο και οι διαπραγματεύσεις για τη διεύρυνσή της με άλλες χώρες της Λατινικής Αμερικής αλλά και η θεσμική συνεργασία της με την Ευρωπαϊκή Ένωση, πραγματοποιήθηκαν και πραγματοποιούνται κατά πρώτο λόγο βάσει διαπραγματεύσεων με τη Βραζιλία.⁴² Αυτό αποδεικνύει ότι και σε διεθνές επίπεδο και στο εσωτερικό της Mercosur, η Βραζιλία αποτελεί τον περιφερειακό ηγεμόνα της Λατινικής Αμερικής. Πλέον πρόσφατο χαρακτηριστικό παράδειγμα του ρόλου της αυτού αποτελεί το γεγονός ότι ένα νέο πρωτόκολλο που υιοθετήθηκε από τη Mercosur σχετικά με το εμπόριο στον τομέα των υπηρεσιών ανακοινώθηκε στον Παγκόσμιο Οργανισμό Εμπορίου από τη Βραζιλία και όχι από κάποιο συλλογικό όργανο ή άλλη χώρα.⁴³

Στον αντίποδα, θα πρέπει να τονιστεί ότι «αχίλλειο πτέρνα» της ηγεμονικής θέσης της αποτελούν η οικονομική ανισότητα και ανέχεια που παρατηρούνται στο εσωτερικό της. Αν και σχετικά πλούσια, συγκριτικά με άλλες αναπτυσσόμενες χώρες, η Βραζιλία αντιμετωπίζει σοβαρά προβλήματα ανισοκατανομής του εθνικού της πλούτου με τη συνύπαρξη μιας πλούσιας αστικής τάξης με ανθρώπους που ζουν κάτω από το όριο της φτώχειας (επίσημα

41. *The Guardian*, «The text of the Iran-Brazil-Turkey deal», <http://www.guardian.co.uk/world/julian-borger-global-security-blog/2010/may/17/iran-brazil-turkey-nuclear>.

42. S. Burges, «Without Sticks or Carrots: Brazilian Leadership in South America During the Cardoso Era, 1992-2003», *ό.π.*, σ. 33.

43. WT/COMTD/60 31/12/2007, Επιτροπή Εμπορίου και Ανάπτυξης, ΠΟΕ.

υπολογίζονται στο 31% του συνολικού πληθυσμού, σύμφωνα με στοιχεία του 2005), μέσα σε παραγκουπόλεις (τις γνωστές «φαβέλες»), συχνά πλάι στους ουρανοξύστες των αστικών κέντρων. Το γεγονός αυτό στερεί από τη Βραζιλία τη δυνατότητα για μεγαλύτερη εξωστρέφεια μέσω της οποίας θα μπορούσε να προσδέσει περισσότερες χώρες στο περιφερειακό άρμα (τη Mercosur) το οποίο, λίγο-πολύ, εξουσιάζει.

Πιο συγκεκριμένα, εάν αυτές οι ανισότητες αμβλύνονταν, η Βραζιλία θα μπορούσε να προσφέρει, αφενός, οικονομικά ανταλλάγματα για μια πιο ολοκληρωμένη περιφερειακή συνεργασία και, αφετέρου, οικονομικά κίνητρα για την πολιτική πρόοδος (την οποία επιθυμεί) των κρατών της Νότιας Αμερικής σ' έναν περιφερειακό οργανισμό στον οποίο εκείνη θα έχει τον πρώτο λόγο. Κάτι τέτοιο, στην παρούσα φάση δεν είναι εφικτό: πώς θα μπορούσε να δικαιολογήσει η κυβέρνηση της Βραζιλίας τη διάθεση σημαντικών κεφαλαίων για τη στήριξη των πληθυσμών και των οικονομιών των άλλων κρατών-μελών της Mercosur, όταν ένα τόσο μεγάλο ποσοστό του δικού της πληθυσμού χρειάζεται οικονομική βοήθεια;

Γίνεται, λοιπόν, φανερό ότι η οικονομική κατάσταση της Βραζιλίας δεν έχει φτάσει ακόμα σε επίπεδα τέτοια ώστε να πάψει να αποτελεί τροχοπέδη για μια δυναμικότερη περιφερειακή πολιτική. Αναντίρρητα, πάντως, ακόμα και μ' αυτές τις έντονες ανισότητες στην κατανομή του εισοδήματος, η Βραζιλία αποτελεί τον αδιαμφισβήτητο περιφερειακό ηγεμόνα όχι μόνο της Mercosur αλλά και της Νότιας Αμερικής εν γένει.

Στον τομέα της λεγόμενης «ήπιας ισχύος», από την άλλη πλευρά, η ηγεμονική τάση της Βραζιλίας δεν ήταν απολύτως ξεκάθαρη κατά το παρελθόν. Εξαιτίας της εναντίωσής της στις πολιτικές των ΗΠΑ, θα μπορούσε να υποστηριχτεί ότι η χώρα προσπάθησε να προωθήσει μια ιδεολογική ηγεμονία, ως έναν βαθμό όμως αυτό ακυρώθηκε και εξακολουθεί να ακυρώνεται από την αδυναμία της εξωτερικής της πολιτικής να προσδεθεί πλήρως και απόλυτα (χωρίς πωσχυρίσματα, δηλαδή) στο περιφερειακό σχήμα. Παράλληλα, η είσοδος στη Mercosur της Βενεζουέλας και, πιθανόν, της Βολιβίας δημιουργεί επιπρόσθετες δυσκολίες στο να προβληθεί η Βραζιλία και ως αδιαμφισβήτητος ιδεολογικός ηγέτης του περιφερειακού οργανισμού.

Είναι σαφές πως η Βενεζουέλα αποτελεί τη νέα παράμετρο τόσο στη Λατινική Αμερική όσο και εντός της Mercosur. Η άνοδος στην εξουσία του Τοάβες και η υιοθέτηση μιας έντονα επικριτικής, αν όχι συγκρουσιακής, πολιτικής έναντι των Ηνωμένων Πολιτειών, έφεραν σημαντικές αλλαγές στην ενεργειακά πλούσια χώρα της Νότιας Αμερικής. Οι αλλαγές αυτές δεν αφο-

ρούν μόνον στην εξωτερική πολιτική αλλά και μια εσωτερική στροφή σε οικονομικές πολιτικές περισσότερο «κρατικίστικου» τύπου. Αν και δεν είναι βέβαιο πότε θα ολοκληρωθεί η πλήρης ένταξή της στη Mercosur (η συμφωνία προσχώρησης δεν έχει ακόμα εγκριθεί από το κοινοβούλιο της Παραγουάης λόγω μέτρων που παίρνει ο Τσάβες τα οποία συχνά κρίνονται αντιδημοκρατικά όπως, για παράδειγμα, το κλείσιμο αντιπολιτευόμενων ραδιοτηλεοπτικών σταθμών), είναι γεγονός ότι η Βενεζουέλα προωθεί εντόνως τη ριζοσπαστική ιδεολογία της ενώ ταυτόχρονα χρησιμοποιεί μέρος του πλούτου της για να την υποστηρίξει και να προσπαθεί να κερδίσει περισσότερους φίλους.⁴⁴

Η επιλογή της, άλλωστε, να αιτηθεί την πλήρη είσοδό της στη Mercosur στο πλαίσιο μιας γενικότερης πολιτικής ανεξάρτησής της από τις ΗΠΑ φαίνεται ότι συνέπεσε χρονικά με την αποστροφή της Mercosur προς τις καθαρά νεοφιλελεύθερες οικονομικές πολιτικές. Έτσι, ο δυναμικός Τσάβες, εκτός των πολιτικών περιορισμού της εξάρτησης από τις ΗΠΑ και την υιοθέτηση μιας έντονα αντικαπιταλιστικής ρητορικής εντός της Βενεζουέλας, θα επιχειρήσει να εξαγάγει τις ιδέες του και στις υπόλοιπες χώρες της Νότιας Αμερικής.⁴⁵

Μάλιστα, τόσο η Βενεζουέλα όσο και ο κυριότερος σύμμαχός της, η Βολιβία, έδειξαν από την αρχή διατεθειμένες να εμβαθύνουν μια περιφερειακή συνεργασία που θα λειτουργήσει ως αντίβαρο στην ισχύ των ΗΠΑ στην αμερικανική ήπειρο και θα έχει σοσιαλιστικό προσανατολισμό. Αν και προς το παρόν ο Τσάβες κινείται παράλληλα, εκτός Mercosur, σε εναλλακτικές μορφές περιφερειακής συνεργασίας (όπως η δημιουργία της Bolivarian Alliance for the Peoples of Our America - ALBA), ζωντανό παραμένει το ενδιαφέρον για το κατά πόσον θα καταφέρει να πείσει τις υπόλοιπες χώρες της περιοχής για μια ολοκληρωτική απόρριψη του καπιταλιστικού μοντέλου ανάπτυξης.

Έως τις μέρες μας, η ιδεολογική προέλαση της Βενεζουέλας στηρίζεται σε σημαντικό βαθμό στη μονομέρεια (στον ιμπεριαλισμό, κατά τον Τσάβες) που χαρακτήριζε την εξωτερική πολιτική των ΗΠΑ. Η άνοδος των Δημοκρατικών στην εξουσία, με τον πρόεδρο Ομπάμα, ο οποίος εμφανίζεται περισσότερο διαλλακτικός και συνεργάσιμος, θα αμβλύνουν πιθανότατα τα επιχειρήματα του ηγέτη της Βενεζουέλας και θα προκρίνουν τη λιγότερο ριζοσπαστική οπτική της Βραζιλίας. Αν συμβεί κάτι τέτοιο, οι ΗΠΑ θα επιβεβαιώσουν εμμέσως τη βαρύτητά τους στα τεκταινόμενα στη Νότια Αμερική, γενικότερα, και εντός της Mercosur, ειδικότερα.

44. <http://www.coha.org/category/in-the-news>.

45. <http://www.venezuelanalysis.com/news.php?newsno=1843>.

Οι νέες εξελίξεις δεν έχουν ακόμα αναδείξει μια ξεκάθαρη τάση. Το σίγουρο είναι ότι η περιοχή της Νότιας Αμερικής έχει δρομολογήσει έναν μετασχηματισμό προς μια διαφορετική αναπτυξιακή πολιτική. Η εικόνα αναμένεται να ξεκαθαρίσει στο μέλλον καθώς η πιθανή έγκριση της πλήρους εισόδου της Βενεζουέλας και, μελλοντικά, της Βολιβίας στη Mercosur ίσως διαμορφώσει μια περιφερειακή απάντηση στο νεοφιλελεύθερο οικονομικό μοντέλο ανάπτυξης.

Τα έως τώρα στοιχεία καταδεικνύουν την προσπάθεια της Βενεζουέλας να επεκτείνει την ιδεολογική της ηγεμονία τόσο εντός της Mercosur όσο και ευρύτερα στη Νότια Αμερική. Η πρόωθηση ενός διαφορετικού μοντέλου οικονομικής και πολιτικής οργάνωσης έχει αποτελέσει τον ακρογωνιαίο λίθο της εξωτερικής πολιτικής του προέδρου Ούγκο Τσάβες, δημιουργώντας έτσι τις προϋποθέσεις για την εξαγωγή αυτών των νορμών προς τις υπόλοιπες χώρες της Νότιας Αμερικής. Η ιδεολογία της Βενεζουέλας υποστηρίζεται βεβαίως και από τις υλικές δυνατότητες τις οποίες προσφέρει ο ορυκτός της πλούτος. Στον αντίποδα, η Βραζιλία αποτελεί τον ηγεμόνα της Mercosur και της ευρύτερης περιοχής με βάση καθαρά οικονομικά/εμπορικά κριτήρια, ενώ στον τομέα των ιδεών έχει αρχίσει να δραστηριοποιείται μόλις πρόσφατα.

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Κατά την ανάλυση που προηγήθηκε έγινε μια προσπάθεια να αναδειχθεί ο ρόλος των ΗΠΑ σε μια «ανεπίσημη» διαμάχη για την –κυρίως ιδεολογική– ηγεμονία της Mercosur αλλά και της ευρύτερης περιοχής της Νότιας Αμερικής ανάμεσα στη Βραζιλία και τη Βενεζουέλα. Η ηγεμονική θέση της Βραζιλίας, η οποία εδραιώθηκε σταδιακά από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 και ύστερα, φαίνεται να απειλείται από τη φιλόδοξη εξωτερική πολιτική της Βενεζουέλας του Ούγκο Τσάβες.

Όπως έγινε φανερό, η Βραζιλία οφείλει εν πολλοίς την ηγεμονική της θέση στην ασυμμετρία ισχύος την οποία απολαμβάνει, ισχύος υλικής η οποία προέρχεται κυρίως από το μέγεθος της αγοράς και της οικονομίας της. Παράλληλα, λόγω ακριβώς των οικονομικών της μεγεθών, διατηρεί δεσπόζουσα θέση σε παγκόσμια fora γεγονός που αναβαθμίζει ακόμα περισσότερο τη θέση της έναντι των υπολοίπων κρατών της Νότιας Αμερικής. Επιπρόσθετα, έχει προσπαθήσει και έως έναν βαθμό έχει καταφέρει, να χρησιμοποιήσει τη Mercosur ως όχημα για την εξυπηρέτηση της εξωτερικής της πολιτικής. Ειδι-

κά μετά το 2001, οπότε κατέρρευσε η οικονομία του δεύτερου σημαντικότερου κράτους-μέλους της Mercosur, της Αργεντινής, η Βραζιλία άρχισε να διεκδικεί πιο δυναμικά τον ηγετικό της ρόλο εντός της ένωσης.

Μέχρι την αλλαγή της χιλιετίας, αν και διατηρούσε πάντα μια ισχυρή θέση έναντι των άλλων κρατών της περιοχής, δεν επιδείκνυε μια ξεκάθαρα ηγεμονική στάση. Αυτό οφειλόταν εν μέρει στο γεγονός πως, παρότι η οικονομία της Βραζιλίας είναι η μεγαλύτερη της περιοχής, δεν ισχύει το ίδιο και για το κατά κεφαλήν εισόδημα. Οι εσωτερικές οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες είναι πολύ μεγάλες –το πιο αντιπροσωπευτικό παράδειγμα είναι η εικόνα των ουρανοξυστών που γειτνιάζουν με τις φαβέλες.

Ένα κράτος-ηγεμόνας οφείλει να διαθέτει σημαντικούς οικονομικούς πόρους ώστε να διατηρεί ή και να επιβάλλει την ηγεμονική του θέση. Στην αντίθετη περίπτωση, μονάχα η στήριξη μιας ιδεολογικής ηγεμονίας θα μπορούσε να υποκαταστήσει τη μερική ανεπάρκεια πόρων. Το δίχως άλλο, οι δυνατότητες της Βραζιλίας να υποστηρίξει την ιδεολογική της ηγεμονία ανάμεσα στα κράτη της Mercosur αλλά και της Νότιας Αμερικής υπήρξαν ιδιαίτερα περιορισμένες κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980 και σχεδόν ολόκληρη τη δεκαετία του 1990. Είναι η περίοδος όπου η ιδεολογική ηγεμονία των ΗΠΑ, τουλάχιστον στο μεγαλύτερο μέρος του κόσμου, θα αποδυναμώσει τις όποιες δυνατότητες περιφερειακών ηγεμόνων να υποστηρίξουν ελεύθερα δικές τους νόρμες. Η οικονομική ανάπτυξη μέσω νεοφιλελεύθερων πολιτικών καθώς και η εξιδανίκευση του δημοκρατικού πολιτεύματος,⁴⁶ αν και βρισκόταν στο διεθνές προσκήνιο για πολλά χρόνια, προωθούνταν επισταμένως από τη μοναδική, πλέον, παγκόσμια υπερδύναμη. Σε τέτοιες συνθήκες και καθώς οι περισσότερες χώρες της Νότιας Αμερικής εισήλθαν σε μια εσωτερική διαδικασία «επούλωσης των τραυμάτων» των πρώην δικτατορικών πολιτευμάτων τους, η Βραζιλία διέθετε ελάχιστες δυνατότητες να διαμορφώσει και να προωθήσει δικές της νόρμες.

Το συγκεκριμένο πλαίσιο, ωστόσο, άλλαξε σταδιακά μέσα από την απόρριψη του νεοφιλελεύθερου μοντέλου οικονομικής ανάπτυξης η οποία οφειλόταν κυρίως στις διαδοχικές εθνικές, περιφερειακές αλλά και παγκόσμιες κρίσεις που αυτό επέφερε από το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1990 και ύστερα. Η ταυτόχρονη προώθηση της FTAA από τις ΗΠΑ αλλά και η επιθετι-

46. Y. Shi, «The Evolution of International Norms in Modern and Contemporary Civilization», *Global Review*, τχ. 2, 2006, σ. 20. St. Finkel - A. Pérez-Liñán - M.A. Seligson, «The Effects of U.S. Foreign Assistance on Democracy Building, 1990-2003», *World Politics*, τόμ. 59, Απρίλιος 2007, σ. 407.

κότερη εξωτερική πολιτικής τους από την εκλογή του Μπους και ύστερα, τροφοδότησαν έναν αέρα αλλαγής στην περιοχή της Νότιας Αμερικής.

Τα προαναφερθέντα πληρούν μία από τις βασικές προϋποθέσεις των Ikenberry & Kuyper για την κοινωνικοποίηση μιας νόρμας: να έχει προηγηθεί κρίση ή πόλεμος· η Βραζιλία αναδείχθηκε έτσι ως ο αντίθετος προς τις ΗΠΑ πόλος στην περιοχή της Νότιας Αμερικής προωθώντας μια διαφορετική αναπτυξιακή ατζέντα. Η έξαρση της κατακραυγής και της αντίθεσης σε δύο αλληλοσυνδεόμενα στοιχεία, τις ίδιες τις Ηνωμένες Πολιτείες και τις νεοφιλελεύθερες οικονομικές πολιτικές, στη Νότια Αμερική έδωσε τη δυνατότητα στη Βραζιλία να πρωταγωνιστήσει στην περιοχή και, ειδικότερα, στο πλαίσιο της Mercosur με όρους που πλέον δεν ήταν μόνον οικονομικοί/υλικοί αλλά και ιδεολογικοί.

Οι εξελίξεις αυτές συνδυάστηκαν τέλος με τη σταθεροποίηση του Ούγκο Τσάβες στην προεδρία της Βενεζουέλας και την άνοδο των τιμών του πετρελαίου, γεγονός το οποίο προσέφερε στον τελευταίο σημαντικούς οικονομικούς πόρους. Ο ισχυρός πρόεδρος της Βενεζουέλας προωθεί έκτοτε μια ριζοσπαστικότερη ατζέντα ενώ παράλληλα χρησιμοποιεί μέρος των πόρων από τις εξαγωγές πετρελαίου για την εφαρμογή φιλικών πολιτικών-«δώρα» προς τις γειτονικές χώρες. Έτσι, η Νότια Αμερική και, αργότερα, η Mercosur απέκτησαν δύο κέντρα τα οποία αυτοπροσδιορίζονται ως ο αντίθετος προς τις ΗΠΑ πόλος στην περιοχή.

Οι δύο αυτές χώρες, αν και συνεργάζονται αρκετά στενά, διατηρούν ουσιαστικές διαφορές ως προς τους τελικούς στόχους τους οποίους επιδιώκουν. Αφενός, η Βραζιλία φαίνεται να προωθεί ένα μοντέλο αριστερής διαχείρισης και ελέγχου του καπιταλιστικού μοντέλου ανάπτυξης ενώ, από την άλλη πλευρά, η Βενεζουέλα υποστηρίζει μια ριζοσπαστικότερη αριστερή προοπτική την οποία ταυτόχρονα εμπλουτίζει με μια αντιαμερικανική ρητορική και εξωτερική πολιτική. Οι χώρες της Νότιας Αμερικής προς το παρόν φαίνεται ότι ακολουθούν περισσότερο τη Βραζιλία παρότι κάποιες έχουν ταυτιστεί με το όραμα του Τσάβες (Βολιβία, Νικαράγουα) και οι περισσότερες τον αντιμετωπίζουν με συμπάθεια.

Στην ανεπίσημη αυτή «διαμάχη» ως προς την ηγεμονία της Νότιας Αμερικής, αν και η Βραζιλία φαίνεται να διαθέτει την ισχυρότερη βάση, μέχρι πρότινος η Βενεζουέλα καρπωνόταν σε μεγαλύτερο βαθμό την αντίθεση στην επιθετική πολιτική των ΗΠΑ επί Μπους. Η εκλογή του κατά τα φαινόμενα ηπιότερου, διαλλακτικότερου και πιο συνεργάσιμου Ομπάμα φαίνεται ότι θα στερήσει από τον Τσάβες μέρος της δυναμικής που είχε ως ο κατήγορος των

ΗΠΑ από την πλευρά της Νότιας Αμερικής – μια τέτοια εξέλιξη είναι πιθανό να αποδυναμώσει τη Βενεζουέλα προσφέροντας μεγαλύτερη σιγουριά στην ηγέτιδα Βραζιλία.

Μόλις κυκλοφόρησε

ΑΡΧΕΙΑ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ
ΝΙΚΟΣ ΠΟΥΛΑΝΤΖΑΣ

Η ελληνική νεολαία στον 20ό αιώνα

Πολιτικές διαδρομές, κοινωνικές πρακτικές
και πολιτιστικές εκφράσεις

ΘΕΜΕΛΙΟ

ΑΡΧΕΙΑ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΝΙΚΟΣ ΠΟΥΛΑΝΤΖΑΣ

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΝΕΟΛΑΙΑ ΣΤΟΝ 20ο ΑΙΩΝΑ
ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΕΚΦΡΑΣΕΙΣ

ISBN 978-960-310-349-3 ~ Σελίδες 472

ΕΚΔΟΣΕΙΣ Σόλωνος 84, τηλ. 210 36 08 180, 210 36 02 646, FAX 210 36 12 092
ΘΕΜΕΛΙΟ <http://www.themelio-ekdoseis.gr>, e-mail: info@themelio-ekdoseis.gr